

فرمانی از سلطان ابراهیم میرزابه
تاریخ ۹۴۱ هجری قمری و نقش
مهر او در پایین نامه با سجع:
«لهی چنان کن که فرجام کار،
تو خشنود باشی و ما رستگار/
سام بن اسمعیل الحسینی»
ماخذ تصویر: مهرها، طغراها و
فرمان های پادشاهان ایران، ۲۱

آداب مهر در اسناد و مکاتبات دیوانی در دوره اسلامی (ایلخانان و صفویان)

محمدصادق میرزا ابوالقاسمی * دکتر علی اصغر شیرازی **

تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/۴/۲۳

تاریخ پذیرش مقاله: ۸۸/۹/۱۱

چکیده

خصوصیات ظاهری، نوشتاری و آداب استفاده از مهر در اسناد دوره اسلامی از زمان غازان خان تحولی اساسی یافت. این تغییرات هم زمان با اصلاح نظام دیوانی و اداری ایلخانان اعمال می شد و با گرایش غازان خان به دین مبین اسلام کاملاً هم سو بود. مغولان در ممهور کردن نامه های خود تابع آدابی خاص بودند و از مهرهایی چون آلتون تمغا، آل تمغا و قرا تمغا استفاده می کردند. همچنین مهر خود را معمولاً بر کنار تاریخ و ارقام مالی سند و گاه بالای فرمان می گذاشتند.

آگاهی از آداب مهرگذاری بر اسناد در دوره تیموری اندک است، اما نظام گسترده دیوانی در دوره صفویان انواع مهر و آداب ویژه ای را در این باره موجب شد تا آن جا که برخی از این قواعد را ثبت کرده اند. ده مهر دیوانی در دوره شاه سلیمان و سه مقام ارشد مهربداری با عناوین «مهربدار مهر همایون»، «مهربدار مهر شرف نفاذ» و «دوات دار مهر انگشتر» از این جمله است. در این مقاله انواع مهرهای دیوانی و آداب استفاده از آن ها در اسناد اسلامی به ویژه در دوران ایلخانان مغول و صفوی بررسی شده است.

واژگان کلیدی

مهر، آداب مهر، اسناد و نامه ها، ایلخانی، صفوی.

* دانشجوی دکترای پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس، استان تهران، شهر تهران

Email: Abolqasmi.s@gmail.com

Email: Shirazi41@yahoo.com

** استادیار دانشکده هنر دانشگاه شاهد، استان تهران، شهر تهران

www.SID.ir

مقدمه

ایران تا حکمرانی ایلخانان بسیار اندک است. در این دوره نیز به واسطه چندین سند پراکنده و چند گزارش تاریخی از آداب مهر و خصوصیات ظاهری مهر آنان آگاهی مختصری در دست است. شاید روشن ترین نکته در رابطه با مهر پادشاهان مغول گزارش رشیدالدین فضل‌الله از تغییر شکل و مضمون مهر غازان‌خان باشد. در این زمان به پیشنهاد امیر نوروژ و در آستانه گرویدن خان مغول به اسلام، سجع مهرهای پادشاه به مضامین اسلامی و شعاعر مذهبی اسلام تغییر یافته است. همچنین شکل دایره را برای مهرها برگزیدند و آن را جایگزین مهرهای مربع شکل مغولی کرده‌اند. (قائم مقامی، ۱۳۵۰، ۲۳۱)

این صرفاً یک گزارش تاریخی است. اما چنین تغییری در تنها مهر شناخته شده غازان خان رخ نداده است. تا مدت ها بعد نیز همچنان مهرها چهارگوش باقی ماند و صرفاً آوردن عبارات و مضامین اسلامی بر این مهرها رایج گشته است. (تصویر ۲)

در مهرهای دوران تیموری نشانه‌هایی از این تغییر در شکل و مضمون دیده می‌شود. ترکیبات پیچیده و گاه درهم این مهرها حاکی از تلاش در ایجاد تحول در مهرها بوده؛ این موضوع در دوره صفوی تکوین یافته است. به طور کلی مهم ترین تحولات ظاهری و نوشتاری در مهرهای صفوی به ویژه - مهر پادشاهان و رجال به این قرار است:

۱- سجع مهرها با تاکید بر مضامین شیعی و شعارهای مذهبی تشیع همراه است.

۲- «بنده شاه ولایت»، «غلام شاه ولایت» و مضامینی مشابه مهم ترین سجع پیوسته و پیشوندی نام صاحب مهر بوده است.

۳- مهرهای صفوی دایره‌ای شکل و به مرور استفاده از مهرهای چهارگوش و بیضی نیز رایج شده بر برخی از این مهرها تاجی نهاده‌اند که از آن به مهر گلابی شکل و مهر محرابی یاد می‌کنند.

۴- مهرها با حاشیه و قاب مرکزی ترکیب می‌شود و خط آن رقاع، ثلث، نستعلیق یا ترکیبی از ثلث و نستعلیق بوده است.

۵- بیش تر مهرهای صفوی بدون نقش و نگار تزئینی بر صفحه اثرگذار بوده و این سنت را هم چون گذشته تکرار کرده‌اند. تزئین بر مهرهای نستعلیق کم‌کم رواج یافته است.

۶- تاریخ‌نگاری بر مهر از این دوره رسم متداول گردید. ویژگی ها و آداب و خصوصیات فنی مهر در دوره قاجار به سنن مهربرداری صفویه پیوند خورده است و از جهاتی به آن متمایل و منتسب است. مهم ترین تغییرات در این فاصله زمانی به خصوصیات ظاهری، نوشتار و ترکیب بندی مهرها خلاصه می‌شود.

آداب استفاده از مهر در اسناد و مکاتبات دیوانی ایلخانان در دوره ایلخانی به مهر تمغا می‌گفتند. این واژه مغولی

اسناد و مکاتبات از جمله منابع قابل توجه در تحقیقات تاریخی محسوب می‌شود. این اسناد در چهار گروه کلی سلطانیات، دیوانیات، اخوانیات و اسناد مالی، حقوقی و قضایی تقسیم و با محتوای گوناگون و در رتبه‌های ارزشی و طبقاتی مختلف اجتماع هر دوره، تعریفی معین می‌یابد. از این اسناد با عناوین «رقم»، «فرمان»، «منشور»، «حکم»، «مثال» و ... یاد می‌کنند. (فراستی، ۱۳۷۸، ۱۹۹-۲۱۶)

در دانش سندشناسی شناخت مبانی تاریخی و فرهنگی جامعه معاصر هر سند ضروری است و محققان در بررسی آن به مباحثی چون شناخت انواع کاغذ، خط و تذهیب، علم به رجال و منصب و لقب شناسی و توانایی در بازخوانی سند روبه رو هستند. بررسی و بازخوانی سجع مهرها در اسناد نیز از مهم ترین دغدغه‌های محققان این حوزه است. این مهرها جز آگاهی‌رسانی تاریخی، مطابق با ضوابط و نظام دیوانی بر اسناد خورده است. از این نظر بررسی و مطابقت ویژگی مهرها در اسناد و یافتن قواعد استفاده از مهر در اسناد دوران ایلخانان و صفویان - با توجه به نظام گسترده دیوانی و اداری در این دوره‌ها - مغتنم و بحث اصلی این مقاله می‌باشد.

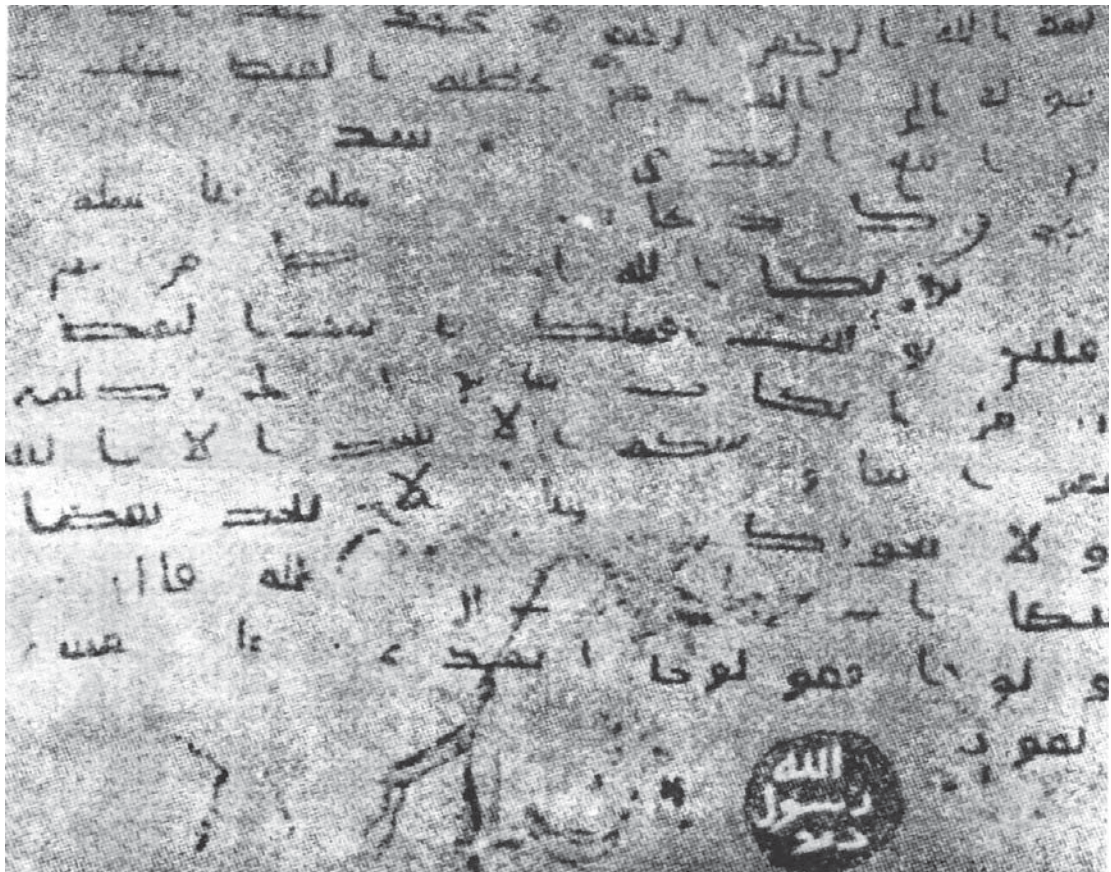
مهر و نامه منسوب به پیامبر (ص)

قدیمی ترین مهر اسلامی متعلق به پیامبر (ص) است. ابن خلدون در باره این مهر انگشتی آورده است: «پیامبر (ص) می‌خواست نامه‌ای به قیصر بنویسد. به وی گفتند: مردم غیر عرب نامه‌ای را که مهر نشده باشد، نمی‌پذیرند.

از این رو پیامبر انگشتی از سیم برگزید و بر روی نگین آن نگاشت: «محمد رسول خداست». بخاری گوید: سه کلمه مزبور را در سه سطر قرار داد و بدان نامه را مهر کرد و هم گوید: هیچ‌کس را نشاید که مثل آن را نقش خاتم کند. و ابوبکر و عمر و عثمان آن را در انگشت کردند. ولی پس از چندی مهر مزبور در چاه اریس فرو افتاد، و آن چاه آب فراوان داشت و قعر آن معلوم نشد از این رو عثمان اندوهگین گشت و آن را به فال بد گرفت و مهر دیگری نظیر آن بساخت. (ابن خلدون، ۱۳۷۱، ۵۰۵)، نامه‌ای منسوب به پیامبر (ص) در موزه توپقاپی سرا ننگه داری می‌شود که بر آن مهری دایره‌ای شکل با سجع «محمد رسول‌الله» نقش بسته است. این مهر در سه سطر نوشته شده و از پایین به بالا خوانده می‌شود و در ظاهر منطبق بر گفته ابن خلدون نیز هست. با این حال استفاده از رنگ جوهری برای ضرب مهر در این سند، صحت انتساب آن به پیامبر (ص) را با تردید مواجه می‌کند. مهر منسوب به پیامبر (ص) در ذیل این نامه خورده است. (تصویر ۱)

ویژگی ظاهری مهرهای اسلامی

اطلاعات تاریخی از مهر و آداب آن، در دوره اسلامی

تصویر ۱- مهر و نامه منسوب به پیامبر اسلام (ص) که به قیصر روم نوشته شده و نقش مهر مدور آن با سجع: «محمد رسول الله» است، ماخذ تصویر: مهرها، طغراها و فرمان های پادشاهان ایران، ۴۷۱

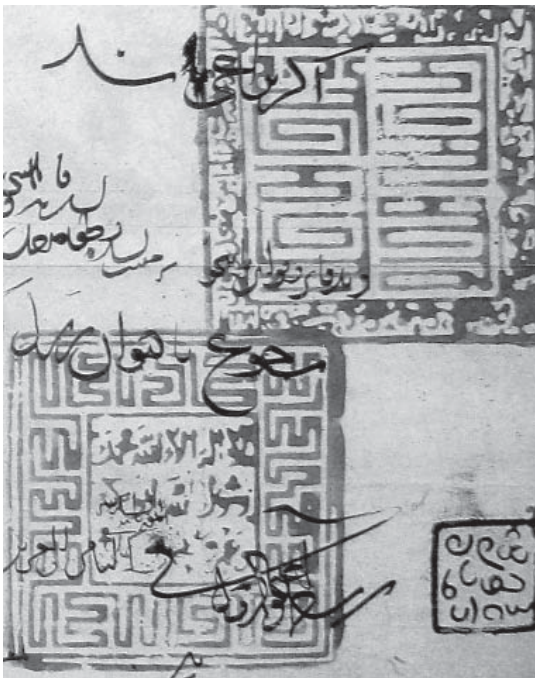
می باشد ثبت می کنند تا پیدا باشد که در کدام وقت و کدام شخص تمغازده» (همان، ۲۳۵)

خطوط مهرهای ایلخانی اغلب ایغوری، پاگزیا یا الفبای عربی است. در اسناد ایلخانی مهر اصلی بر بخش تاریخ سند گذاشته می شود. از تاریخ ۷۵۵ قمری به بعد نمونه اسنادی در دست است که مهر اصلی را بر بالای سند زده اند. در صورتی که سند از چند بند تشکیل شده باشد محل اتصال نیز حتما مهور می شود. آلتون تمغا مختص اسناد مالی است و در کنار ارقام عددی سند نیز زده می شود. این مهر مزین به نام سلطان است، هرچند که اسناد مالی را دیوان سالاران تهیه می کنند. قرا تمغا در صورت استفاده بر حاشیه سمت راست آخرین سطر سند کنار آل تمغا نقش می شود و مهر عمال حکومتی در پشت سند می آمده است. (شیخ الحکامی، ۱۳۸۱، ۱۱۳ و ۱۱۶) (تصویر ۳)

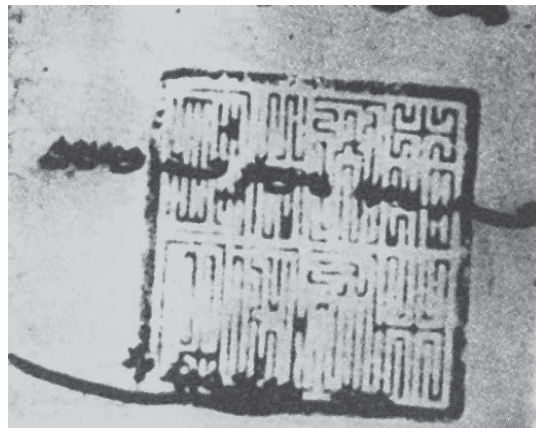
آداب استفاده از مهر در اسناد و مکاتبات دیوانی صفویان مصطلحات و نظام دیوانی ایلخانیان در دربار جلایریان و تیموریان و ترکمانان تا اندازه ای دنبال شده است. تیمور پایین فرمان ها را مهر می کرده و ترکمانان در بالا سمت راست و زیر طغرا یا در ذیل نامه مهر می زدند. اطلاع از

است و بر حسب این که آن را با آب طلا، شنگرف یا مرکب سیاه آغشته و بر سند نقش کنند به آلتون تمغا، آل تمغا، و قرا تمغا معروف بوده است. (قائم مقامی، ۱۳۵۰، ۲۳۰) رشیدالدین فضل الله در انواع تمغاهای دیوانی غازان خان چنین آورده است:

«جهت حکومت سلاطین و امرا و ملوک معظم و معظمت امر ممالک تمغایی بزرگ از یشم و جهت قضات و ائمه و مشایخ یکی دیگر هم از یشم اندکی کوچکتر و جهت متوسطات آمد تمغایی بزرگ از زر، فروتر از آن از یشم و جهت برنشستن و فرود آمدن لشکر تمغایی مخصوص از زر به همان خط و نقش معهود لیکن بر حوالی آن صورت کمان و چاق و شمشیر کرده و... آلتون تمغایی کوچک ساخته که بر بروات خزانه و ولایات و یافته و مفاصات و مکتوبات دیوانی که جهت معاملات و آب و زمین نویسند زنده. بعد از آن که آن ها را به موجب پروانه بیتکچیان دیوان نوشته باشند و به علامات رسیده مختصری به خط مغولی بر ظهر آن نویسند تا آل تمغا بر آن زنده و این زمان به هر وقت که بروات و مکتوب بسیار جمع می شود، عرضه داشته کلید می ستانند و وزرا و نواب دیوان به حضور تمغای می زنند و ذکر آن بر دفتری که هم در آن صندوق

تصویر ۳- کهن ترین سند سازمان اسناد ملی ایران به تاریخ نگارش ۷۲۶ هجری قمری، مربوط به منطقه کوهک در فارس، مآخذ تصویر: جلوه های هنر ایرانی بر اسناد ملی، ۱۷

تصویر ۲- مهر چهارگوش غازان خان، از او صرفاً همین یک مهر شناخته و ممکن است تغییر شکل مهر از مربع به دایره در مهرهای نایافته او رخ داده باشد، مآخذ تصویر: مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی، ۳۵۱

وضع دیوانی و قاعده‌های مهرگذاری بر اسناد حکومتی این دوران ناشناخته است؛ اما از دوره صفوی اسناد مکتوب و نمونه آثاری شایان توجه در دست است. یکی از این اسناد نسخه خطی ۶۲۹۳ موزه ملی ملک است که در آن ضمن توصیف و طبقه‌بندی اسناد صفوی و روایت تهیه و ارسال آن از ده مهر دیوانی یاد شده که این مهرها عبارتند از:

۱- مهر داد و ستد: که بر احکامی که طغرای آن «فرمان همایون شرف نفاذ یافت» است و بر شجره زده می‌شود و بر حاشیه آن شعر حکیم سنایی نقش شده است:

جانب هر که با علی نه نکوست

هر که گو باش من ندارم دوست

و حال محرابی است.

۲- مهر نشان: که نزد مهرداد بود و بر نشان که طغرای آن دوازده‌خانه و اسامی نیز که دوازده‌امام است زده می‌شود و بر حاشیه آن آمده:

گر کند بدرقه لطف تو همراهی ما

چرخ بر دوش کشد غاشیه شاهی ما

و حال محرابی است.

۳- مهر خلعت: که نزد مهرداد بود و رقم آن را مشرف قیاجی‌خانه (خیاط‌خانه سلطنتی) به طریق سیاق می‌نویسند و بر حاشیه، اسامی متبرکه دوازده‌امام (ع)، نقش و مربع است.

۴- مهر کوچک: که بر انگشتر مبارک بود و بر ارقامی که در مجلس بهشت‌آیین به طغرای «حکم جهان‌مطاع شد» به سیاهی نوشته می‌شود، زده می‌شود و در زمان نواب گیتی‌ستان معمول شد، مربع بود و حال محرابی است.

۵- مهر ختم: که بر حاشیه نشان ختم به خط مبارک نوشته و زده می‌شد و نقش آن این است:

ختم است پادشاهی عالم به نام ما

ثبت است بر جریده عالم دوام ما

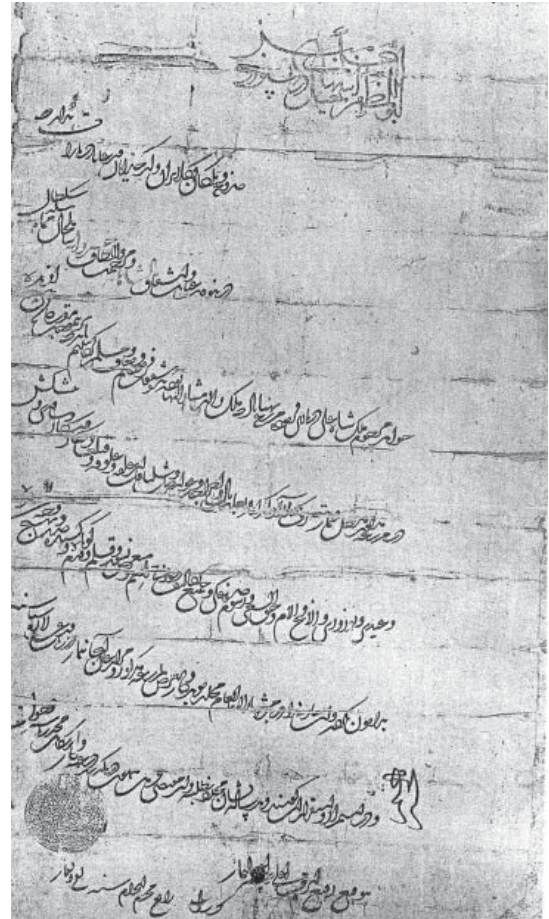
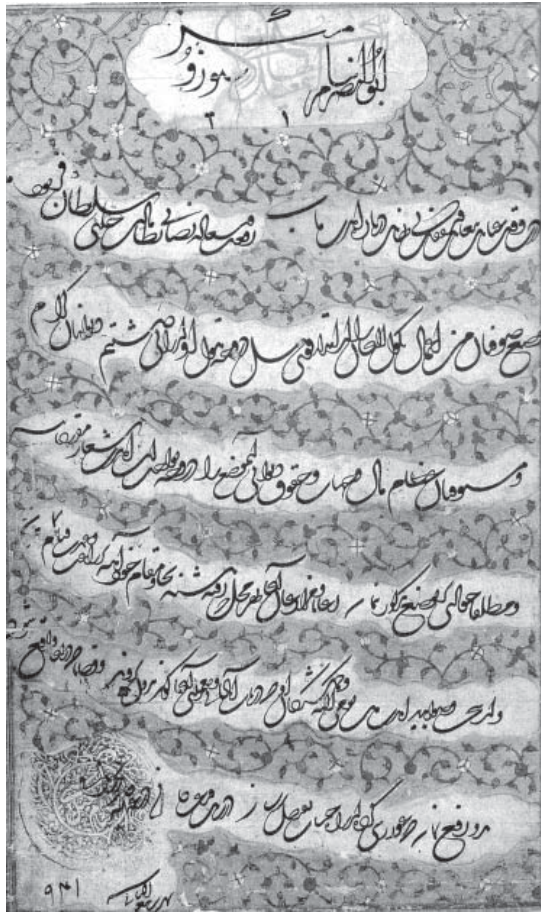
و مدور است.

۶- مهر مسوده: که بر احکام عنوان نوشته‌جات که طغرای «حکم جهان مطاع شد» به سرخی نوشته می‌شد و به شرط نامچه و آن چه در حاشیه احکام نوشته شود و به رقم مواجب و رقم تیول که سند دفتری است می‌زدند و نقش آن مهر مسوده دیوان اعلی و اسم مبارک و مدور است. (تصویر ۴)

۷- مهر «انا فتحنا» که مخصوص داد و ستد خزانه عامره

تصویر ۴- مهر مسوده دیوان با سجع: «الله محمد علی، بنده شاه ولایت طهماسب، مهر مسوده دیوان اعلی»، مآخذ تصویر: مهرها، طغراها و فرمان‌های پادشاهان ایران، ۳۴

تصویر ۶- فرمانی از شاه اسماعیل صفوی و نقش مهر پادشاه قمری و نقش مهر او در پایین نامه با مسجع «الهی چنان کن فرجام کار، تو خشنود باشی و ما رستگار / سام بن اسمعیل الحسینی» ماخذ تصویر: مهرها، طغراها و فرمان های پادشاهان ایران، ۲۱

تصویر ۵- فرمانی از شاه اسماعیل صفوی و نقش مهر پادشاه در ذیل نامه با مسجع: آیه الکرسی و «حفظهما الله العلی العظیم، اسمعیل بن حیدر بن جنید صفوی»، ماخذ تصویر: مهرها، طغراها و فرمان های پادشاهان ایران، ۳

۲- مقرب الخاقان مهرداد مهر شرف نفاذ: که مهر شرف نفاذ در اختیار او بوده و احکام امیران و لشکریان و تیولنامه‌ها و پروانه‌جات وزیران را پس از ثبت مهر می‌زده است. ۳- مقرب الخاقان دوات‌دار مهر انگشتر: که پس از طغراکشی بر احکام این مهر را بر آن می‌گذاشت. (میرزا سمیعا، ۱۳۴۵، ۲۶ و ۲۵)

است. ۸- مهر ثبت مهر همایون شرف نفاذ: که نزد مهرداد بود و بر ضمن احکام سیورغال و معافی و تیول همه‌ساله امرا و ارباب مناصب می‌زدند. ۹- مهر ثبت شرف نفاذ: که نزد مهرداد دیگر بود و بر ضمن احکام مناصب می‌زدند.

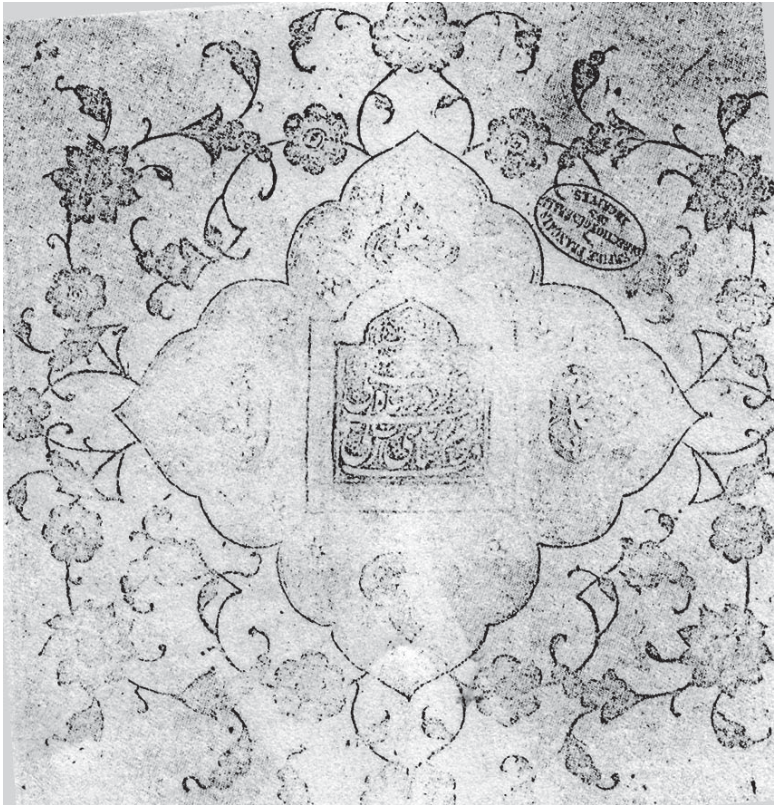
از این سه مهر و مهرداد جهانگیر قائم مقامی یاد کرده اما صفوی اسماعیلی به نقل از میرزا سمیعا از مهرداد چهارمی یاد می‌کند که به ظن قوی با مهرداد سوم یکی بود و او متوجه این موضوع نشده است. (اسماعیلی، ۱۳۸۵، ۱۲۱)

۱۰- مهر که در جلوس مبارکیادی ابداع شد و مسجع آن: «انه من سلیمان و انه بسم الله الرحمن الرحیم» و محرابی است و گاهی بر نامه‌ها می‌زدند. (قائم مقامی، ۱۳۵۰، ۲۳۳ و ۲۳۴)

محل نقش مهر پادشاهان صفوی جز شاه اسماعیل معمولاً بر بالای سطر اول فرمان‌ها خورده است. شاه اسماعیل نیز اغلب مهرهایش را در برابر سطر اول نامه و زیر طغرا می‌گذاشت. از این پادشاه اسنادی که مهر آن در زیر فرمان خورده نیز در دست است. (تصویر ۵)

میرزا سمیعا در تذکره الملوک و میرزا رفیعا در دستور الملوک نیز از سه مهرداد، در دربار صفویان خبر می‌دهند:

۱- مقرب الخاقان مهرداد مهر همایون: که تیولنامه‌ها و سیورغالات وزیران و ارقام استیفا و معافیت‌ها را پس از ثبت مهر می‌کرد.

تصویر ۷- نقش مهر فتحعلیشاه با سجع: «الغره الله / قرار در کف شاه زمانه فتحعلی، گرفت خاتم شاهی زقدر ازلی ۱۲۱۷» بر برگی مجزا به پیوست نامه ای برای ناپلئون، ماخذ تصویر: مهرها، طغراها و توقیع های پادشاهان ایران از ایلخانان تا پایان قاجاریه، بخش دوم، ۳۳

پادشاهان صفوی به سران سرزمین های دیگر پرداخته است نیز از چنین رسمی سخن گفته شده است. مثلا در باره مهرهای دو نامه ارسالی به هندوستان چنین آمده است: «...و بدون مهر ضمن بود، ظاهرا مهر بر کاغذ علیحده زده به دستور نامه ای که جان نثارخان آورده در میان نامه گذاشته بودند و ملاحظه شد.» و «مهر مبارک که بر کاغذ علیحده تذهیب و زینت شده بود در میان نامه محاذی ابتدای القاب گذاشته شد.» (رساله بیاضی صفوی، ۱۳۸۷، ۳۸ و ۴۱) احتمالا چنین قاعده ای در قاجار نیز دنبال شده است؛ چنان که قائم مقامی از دو نمونه نامه نگاری فتحعلی شاه با این خصوصیت یاد کرده است. (تصویر ۷) اما رابینو در باره محل مهر فتحعلی شاه قاجار در نخستین نامه اش به ناپلئون بر این اعتقاد است که چون این پادشاه قاجاری نمی دانست کجای نامه را مهر کند، آن را بر قطعه کاغذی جداگانه زده اند، تذهیب کرده و سپس بر نامه چسبانیده اند. (قائم مقامی، ۱۳۵۰، ۲۳۹) رسوم دیوانی و آداب نامه نگاری در دوران افشاریه و زندیه و قاجاریه دنباله صفوی است؛ اما آن ها چون صفویه به مکتوب کردن دستورالعمل ها علاقه ای نشان نداده اند و اکنون اثری از آن در دست نیست. مهر آقا محمدخان بر ذیل نامه ها نقش بسته است و این تقلیدی از کریم خان در آداب دیوانی زندیه است. باقی پادشاهان قاجار مهرشان را بالای فرمان ها می گذاشتند و شاه زادگان

به نظر می رسد نمونه اخیر مربوط به اسنادی است که در اوایل حکومت شاه اسماعیل صادر شده و متأثر از رسم ترکمانان است. صغرا اسماعیلی این اسناد را تا پیش از ۹۱۱ هجری قمری صحیح دانسته است. (همان، ۱۳۰) با این حال تصویر شماره ۶ اسندی از سلطان ابراهیم میرزا به تاریخ ۹۴۱ هجری قمری است که مهرش در پایین سند دیده می شود.

آداب استفاده از مهر در اسناد و مکاتبات سلاطین صفوی با همتایان خارجی خود نیز دستورالعملی معین داشته است. رابینو در این باره آورده است: «برای نوشتن نامه به شاهان خارجی سلاطین صفوی از مهر بزرگ استفاده می کردند که در پشت نامه زده می شد و برای فرامین عادی مهر گرد تاریخ دار شاه عباس اول در بالای نامه ظاهر شد، در حالی که در پشت نامه یک مهر گلابی شکل کوچک بدون تاریخ با جمله «بنده شاه ولایت» بدون ذکر نام شاه زده می شد. نه تنها مهر در بالای فرمان زده می شد، بلکه در مکاتبات خارجی پشت فرمان را مهر و امضا می کردند؛ برای این که قبل از باز شدن نامه، نام نویسنده را بدانند.» (رابینو، ۱۳۵۳، ۲۲، اسماعیلی، ۱۳۸۵، ۱۳۰) مهر این نامه ها را معمولا بر کاغذی مجزا نقش می کردند و به پیوست نامه ارسال می شد.

در رساله بیاضی صفوی که به آداب نامه نگاری

نتیجه

اثر مهر در اسناد معرف صاحبان آن و مبین اعتبار هر سند بوده است. مهم ترین آداب استفاده از مهر در اسناد دیوانی تعیین محل نقش مهر در سند بوده است. این موضوع همیشه متناسب با متن و درجه اهمیت سند و اشخاص مهور کننده آن مشخص می شود. چنان که در دوره ایلخانان مهرهای اصلی معمولاً در کنار تاریخ سند و احیاناً ارقام مالی سند خورده است و گاه مهر را بر بالای فرمان گذاشته اند. در دوره صفویان نیز جز چندی از اسناد شاه اسماعیل اول مهر شاهان بر بالای فرمان ها خورده است. نکته قابل توجه، اثر مهر پادشاهان صفوی بر نامه هایی است که به کشورهای همسایه فرستاده اند. مهر این نامه ها را بر کاغذی جداگانه زده و به نامه پیوست کرده اند. گستردگی مراحل دیوانی و تنوع مراسلات منجر به تعدد مهر در این دستگاه نیز شده است. به طور معمول مهرهای ثبتی از این قبیل را بر پشت فرمان ها به نشانه تایید می زده اند.

منابع و ماخذ

- ابن خلدون، عبدالرحمان. مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمدپروین گنابادی، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۱.
- اسماعیلی، صغری. پژوهشی در سکه‌ها و مهرهای دوره صفوی، تهران، میراث فرهنگی، ۱۳۸۵.
- «بیاضی صفوی: در آداب نامه نگاری پادشاهان صفوی» در: نامه بهارستان، ش ۱۳ و ۱۴، ۱۳۷۸.
- جدی، محمد جواد. مهر و حکاکی در ایران، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۷.
- شهرستانی، سیدحسن، جلوه های هنر ایرانی بر اسناد ملی، تهران، سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۸۱.
- شیخ الحکامی، عمادالدین. «بررسی یک پاره‌سند ایلخانی» در: نامه بهارستان، س ۵، ش ۱ و ۲، بهار ۱۳۸۱.
- فراستی، رضا. «آشنایی با فرمان ها و رقم های دوره قاجاریه» در: تاریخ معاصر ایران، س ۳، ش ۱۱، پاییز ۱۳۷۸.
- قائم مقامی، جهانگیر، مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی، تهران، انجمن آثار ملی، شهریور ۱۳۵۰.
- «مهرها، طغراها و توقیع های پادشاهان ایران از ایلخانیان تا پایان قاجاریه» در: بررسی های تاریخی، ج ۴، ش ۴، ۱۳۴۸، ۷-۶۸.
- کریم زاده تبریزی، محمدعلی. مهرها، طغراها و فرمان های پادشاهان ایران، لندن، ۱۳۸۵.
- لویی رابینو، آلبوم سکه ها، نشان ها و مهرهای پادشاهان ایران، به اهتمام محمدمشیری، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۳.
- میرزا رفیعا، دستورالملوک، محمدتقی دانش پژوه، در: مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، ش ۱۵ و ۱۶، ۱۳۴۷-۱۳۴۸.
- میرزا سمیعا، تذکره الملوک، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۴۵.